

Ferge Zsuzsa

A civilizációs folyamat fenyegetettsége*

Korunk egyik legnagyobb közvitája akörül zajlik, hogy mekkora és milyen államra van szükség. A vita sosem volt — valószínűleg nem is lehet — mentes érdekektől és ideológiai felhangoktól. Ezért egy ideje úgy gondolom, hogy azt a 2-300 éves, talán hosszabb történelmi folyamatot kellene átlátnunk, amelynek során a 'modern' állam mai formája és funkciórendszere kialakult. A történelem nem nyújt védelmet ideologikus értelmezésekkel szemben, de új oldalról világíthat meg egyértelműnek vélt kérdéseket.

Hadd jegyezzem meg mintegy zárójelben: nem először menekülök a történelemhez annak érdekében, hogy valamivel jobban megértsem a jelent. Ezzel kísérleteztem például akkor is, amikor közel tizenöt évvel ezelőtt az éppen akkor föléledő szegénypolitikai szemlélet érvényességét és korlátait száz év tapasztalatai alapján igyekeztem értelmezni. Akkor is menteteződtem azért, hogy illetéktelenül használom egy másik tudományág eszközeit. Max Weber t hívtam felmentő tanúnak, aki a következőket írta A tudomány mint hivatásban:

„Minden munka, amely szomszédos területekre nyúlik át — alkalmilag sor kerül erre, a szociológiában pedig kikerülhetetlen — maga után vonja azt a rezignált felismerést, hogy (rendelkezésre bocsájtsuk ugyan azokat a szakember szempontjából hasznos kérdésfeltevéseket, amelyekbe ő a maga szakszempontjából nem egykönnyen botlik bele, de) saját munkánkknak elkerülhetetlenül rendkívül tökéletlennek kell maradnia.”

Most is úgy gondolom, hogy az állam és civilizáció viszonyának történelmi értelmezése nélkül nem tudunk a mában eligazodni, de azt is tudom, hogy én csak néhány követ tudok hozzáadni ehhez a gigantikus épülethez.

Tanulmányomban elsősorban magának a civilizációs folyamatnak a megértésére koncentrálok. E vizsgálódásból adódnak bizonyos következtetések az állam szerepére nézve, amelyeket vagy másutt megírtam (Ferge 1997), vagy

* A szerző 1998. december 9-én megtartott akadémiai székfoglaló előadása. — A szerk.

reményem szerint majd másutt megírok. Itt csak a civilizáció és állam közti leglényegesebbnek vélt összefüggéseket foglalom össze.

Mi értendő civilizáción? 'Klasszikus' közelítések

A civilizáció tartalma gazdag, értelmezéseinek száma majdhogynem végtelen, tehát valamilyen kiindulópontot a magam számára rögzítenem kellett. A történelmi irodalom óriási, a szociológiai szegényesebb. Nekem az utóbbira is szükségem van. Ezért a kályha, amelytől elindultam, *Norbert Elias*nak és követőinek, első rendben *Abram de Swaannak* a munkássága. E civilizáció-felfogás csak Nyugat-Európára és csak az utolsó néhány száz évre koncentrál. E civilizációs folyamatok a kapitalizmus kibontakozásával, a technikai modernizálódással, az urbanizálódással, a politika átalakulásával párhuzamosan formálták a társadalmi viszonyokat és magatartásokat.

Lényegében ezt a kort dokumentálja izgalmas részletességgel *Braudel* nagy műve (1985), az utolsó néhány évszázad mindennapi életében bekövetkezett változások nagyívű tablója. A mű alapanyaga az anyagi kultúra, ahogyan azt az egymás mellett élő, sosem egészen független civilizációk az időben alakítják. E keretben együvé szervülnek az átfogó demográfiai vagy termelési folyamatok, az, hogy mikor, milyen technikával mit termeltek, hogyan szállítottak és cseréltek, hogyan terjedtek civilizációk között eljárások, növényfajták, szokások, valamint a mindennapok életmód-morzsái. Látjuk, hogy ki mikor evett kásás pépet vagy fehér kenyeret, aludt szalmán vagy baldachinos ágyban, evett kézzel vagy ezüst kanállal, kinek mikor lépett be az életébe az éjjeliedény, ki mit használt gyógyszernek és mitől undorodott, milyen hitek kötődtek a húshoz vagy sajtához Dél-Európában vagy Kínában, hogyan fogadta el Európa a törököktől a kávé és alakította ki a kávéházat. Az ezer és ezer apróságból, a 'történelem apró porszemecskéiből' állnak össze tartós láncok, szabályszerűségek. Braudel *főként a materiális kultúrával s az ehhez kapcsolódó szokásokkal* foglalkozik, hangsúlyozva, hogy épp azon szabályszerűségeket helyezte 'előtérbe, amelyek a civilizációk és kultúrák körébe tartoznak, mert ezek összekötő kapcsolatok, vagyis rendet teremtenek. Egymástól szinte idegen tények között, kezdve azokon, amelyek a spiritualitás és értelem körébe tartoznak, egészen a mindennapi élet tárgyaiig és eszközeiig' (Braudel 1985:563).¹

Elias munkássága átfogja a *materiális kultúra és szokások*, a társas és társadalmi viszonyok és kommunikáció, a *mentális funkciók, az érzelmi háztartás, s a személyiségvonások átalakulásának* számos vonulatát (Elias 1987). Alapvetően azt a folyamatot kíséri végig, ahogy az 'udvarban' vagy onnan kiindulva fokozatosan finomult minden, a legelemibb életfunkcióktól — amilyen az orrfúvás, az étkezés, a szexuális viselkedés — a társas együttlét 'udvariasként', civilizáltként elfogadott érintkezési normáiig, a bonyolult mentális funkciókig, majd az érzelmi háztartásig. A vizsgált korszak második felétől erősödik fel az individualizálódás gyakorta elemzett folyamata. Ezt kísérte a privát szféra és az ehhez tartozó intézmények átalakulása, a nukleáris család mind szorosabb és érzelmibb közösséggé válása, az 'otthon', és általában a privátter, a 'privacy' fontosságának növekedése (Aries, 1973). Swaan a civilizációs mozzanatok között tartja számon azt, ahogyan a változó feltételek következményeként csökkennek a nemek, generációk, feljebb- és alattvalók, főnökök és beosztottak, kormányok

és alattvalóik közötti társadalmi távolságok, a megszólítások és érintkezési formák módosulását hozva magukkal. Az egyenlőbb individuumok közötti viszonyok okként és okozatként azzal járnak, hogy az érzelmi háztartás menedzselésében, illetve az egymás közötti viszonyokban a parancsot a tárgyalásos megegyezés váltja fel (Swaan 1990:150–167). Mindezt természetesen aládúcolják a polgári társadalom új intézményei és ezek értékei-normái, a szabad piaci szerződéstől a modern politikai demokrácia mintáiig, az egyéni jogok bővüléséig és erősödéséig, a mindenki egyenlő emberi méltóságának elismeréséig.

Elias és követőinek elmélete szerint egy sor, generációkon át tanult magatartás vagy beállítódás beépül a személyiségbe (természetesen nem biogenetikus öröklésről, hanem 'szociogenetikus' és 'pszichogenetikus' folyamatokról van szó). Kialakul „egy komplexebb és a korábnál biztonságosabban működő 'felettes én' háztartás” (Elias 1982:248), amely a külső kényszereket belső kényszerekkel váltja fel. Ezzel a magatartások egy része kevesebb energiát igénylő automatizmussá válik (Elias 1987:680).² A civilizáltnak tekintett személyiségvonásokból Elias leggyakrabban az önkontrollt, bizonyos összefüggésekben az önmegegyeztetést, a kifinomultabb modort, a másokra és a tabukra való nagyobb figyelmet, a nagyobb rendezettség iránti igényt, a körültekintőbb, előrelátóbb magatartást emeli ki (Elias and Scotson, 1994:15), illetve azt, hogy a hirtelen készletéseket (impulzusokat) egy belsővé váló hosszabb távú előrelátás követelményeinek vetik alá (Elias 1987:703). A folyamat gyakorta említett magva, talán legfontosabb következménye a *mindennapi élet pacifikálása*. Ennek személyi feltétele nyilvánvalóan az önkontroll, külső eszköze pedig az, hogy az erőszak eszközeit az állam jórészt monopolizálja. Ez a fejlemény megszabadította az embert attól a szorongástól, hogy bármely sarkon személyes fizikai támadás érheti, s attól a kényszertől, hogy állandóan ellentámadásra készen álljon (bár nem kevés új szorongás léphetett a régiek helyébe).

Ezt a futólag áttekintett civilizációs 'leltárt' szeretném néhány meggondolással kiegészíteni, vállalva azt a kockázatot, hogy Elias vagy de Swaan nem értene teljesen egyet értelmezéseimmel.

További meggondolások a civilizációs folyamat társadalmi feltételeiről és tartalmáról

1. Elias (de Swaan és talán legegységesebben Braudel) egész gondolatrendszeréből azt tartom a legfontosabbnak, hogy *a civilizáció a társadalmi együttélésről szól*, arról, hogy hogyan tudhatunk egymással és egymás mellett élni egy adott társadalomban. Ebből a nézetből természetesen minden valamennyire is tartós társadalom kidolgozott egy civilizációt³ — magatartási, érintkezési és erkölcsi szabályokkal, s ezek kikényszerítését segítő eszközökkel.⁴ Ezek mind részévé válnak a társadalom önmagáról alkotott képének. Az adott társadalmon belül identitást formálnak és összeköthetnek, egyben pedig a 'másként civilizáltakkal', a 'barbárokkal' szembe is fordítanak. Ebben a közelítésben nehezen értelmezhető művelet civilizációkat értékelő céllal összehasonlítani. Nemigen található olyan mértékrendszer, amelynek alapján azt ál-

líthatnánk, hogy a perui, a kínai, vagy az európai civilizációk közül az egyik a másiknál jobb vagy épp fejlettebb.

2. Sok általam ismert munka foglalkozik egyes civilizációs 'transzferekkel', de kevés szisztematikusan elemzést találtam a civilizációs folyamat terjedésének egy adott társadalmon belüli *feltételeiről*. Elias első renden az 'udvarban', a társadalom legfelső rétegében kialakuló értékeket, kódokat és normákat vizsgálja. Műve olvastán azt a benyomást szerzi az ember, hogy ami fent kialakul, az azután általánosul, mintegy spontánul elterjed, hogy végül az egész társadalom önképének részévé váljon. A spontán 'lecsurgásra' vonatkozó feltevést, ami jelenthet adaptálást, utánzást, szociális tanulást, kérdésesnek tartom. Braudel többet foglalkozik mind az alsó osztályok és szegények sajátos helyzetével, mind a különböző tárgyak és szokások térbeni, néha társadalmi terjedésével, de egyelőre e részletekből sem bontakozik ki számomra valamilyen szociológiailag értelmezhető szabályrendszer arról, hogy az egyes civilizációs elemek hogyan mozognak, terjednek.

A hierarchikusan szervezett társadalmakban 'fent' kialakuló szokásokat, normákat, habitusokat szükségképpen a társadalom csúcsára jellemző körülmények és kihívások kondicionálták. Ezek a társadalom többi rétegében igen eltérőek lehetnek, s ez befolyásolja a transzfereket.

Ha a csúcstól távol lévők nincsenek anyagilag és szellemileg felkészülve az új habitusok befogadására, ez a transzfereket lehetetlenné teszi. Triviális példával élve: ha a 'civilizált' viselkedéshez hozzátartozik hogy az étkezéskor kést és villát használjunk (legkorábban a XVII. század óta — XIV. Lajos még megtiltotta vendégeinek a villa használatát⁵), akkor a társadalom minden tagjának képesnek kell lennie arra, hogy ezeket az eszközöket megszerezze — megvegye vagy elkészítse. S ami talán még fontosabb, elevennek kell lennie annak a belső meggyőződésnek, hogy a kés-villa használata mintegy természetes szükséglet. Ha tehát valaki nem használja ezeket az eszközöket, akkor bekerül a kevésbé civilizáltak, végső fokon a barbárok közé, akik voltaképp már nem is tartoznak az adott társadalomhoz.

Kicsit másként fogalmazva, ha a körülmények nem eléggé hasonlóak fent és lent ahhoz, hogy hasonló követelményeket támasszanak és hasonló habitusokat tegyenek racionálissá, akkor vagy egyáltalán nem működnek a transzferek, vagy csak torzult átvétel lehetséges. Bourdieu-nek valószínűleg igaza van abban, hogy a habitus a gyakorlat logikája, a gyakorlati érzék (sense pratique) maga, illetve ahhoz kötődik. Olyan gyakorlatok válhatnak belsővé és általánossá, vagyis habitussá, amelyek az adott körülményekből fakadó követelményekkel összhangban vannak (Bourdieu 1972). A habitus akkor tud 'megfelelően' működni, ha a társadalmi aktor 'rendelkezik a gazdasági és kulturális tőke azon minimumával, amely ahhoz szükséges, hogy felismerje és megértse' egy adott helyzet követelményeit (Bourdieu és Wacquant 1992:124).

Egyetlen illusztrációként hadd említsem *Benda Kálmán* tanulmányát az írástudás terjedéséről. Egy Mária Terézia által elrendelt felmérés felhasználásával Benda megállapítja, hogy a 18. század végén — jóllehet az iskolák sok helyütt működtek — a köznép, illetve a parasztság csak a földrajzi elhelyezkedése függvényében vált funkcionális írástudóvá, azaz ha közlekedési utak mentén élt, ha bekapcsolódott az árutermelésbe, ha adott és vett a piacon. A Nyugat és a Duna mente elég jól állt. De, kérdi Benda, Somogyban, Tolnában

'a paraszt mire is használta volna hagyományos életformájában az írást-olvasást?' (Benda 1978:298). Vagyis ez a gyakorlat nem vált habitussá, civilizációs elemmé ott, ahol irracionális volt az ilyenfajta energiabefektetés.

A feltételek hiánya vagy mássága miatt számos civilizációs modell jelentős átalakulásokon — egyszerűsödésen, torzuláson — megy át a diffúzió során. Ez az utóbbi kimenet távolról sem volt ellentétes a felső osztályok kvázi-intencionált szándékával. Az így kialakuló megkülönböztetések úgy segítették elő a kommunikációt, a közösnek felismerhető civilizáció lehetőségét, hogy közben fenntartották a társadalmi 'felsőbbrendűség' tudatát biztosító szignifikáns megkülönböztetéseket.

3. A civilizációs folyamat *iránya* első pillantásra egyértelműnek tűnik: a civilizációs elemek 'lent' alakulnak ki és onnan szivárognak vagy préselődnek lefelé. Valójában azonban gyakori az interaktív civilizációs munka, sőt, lehetnek lent felmerülő igények vagy 'kulturjavak', amelyek felfelé terjednek, vagy amellyeket felfelé irányuló nyomással kell kikényszeríteni.

A felülről indulás tűnik dominánsnak. A következő Elias-idézet (amely az étkezési szokások elemzését követi) egyszerre utal a felül kialakuló mintákra, a spontán lecsurgásra, ennek presztízscsökkenő következményére, a terjedés társadalmi térbeni korlátjára, s a folyamat interaktív jellegére. „(A)z udvarban honos szokások, viselkedésmódok és divatok szakadatlanul áramlottak be a felső középrétegekbe, ahol utánózták, és az eltérő szociális helyzetnek megfelelően ... megváltoztatták őket. Éppen ezáltal (azaz miután kissé leértékelődtek), szüntek meg bizonyos fokig a felső réteg megkülönböztetésének eszközei lenni... Fent mindez a viselkedés további finomítására ösztönzött...”

Szélesebb körű interakcióra is lehet példát találni, amikor a társadalom alsóbb rétegei is bevonódnak a folyamatba. Valószínűsíthető például, hogy egyes folyamatokat felülről (akár hatalmi erőszakkal) indítanak el, majd azok spontánul terjednek tovább, sőt, végül 'alulról' követelik ki fenntartását és kiterjesztését. Példa lehet erre a pénzhasználat, amely a modern piaci társadalom alapja. Ámbár eleinte jelentős volt a népi ellenállás a széles körű pénzhasználat ellen, mégis egy idő után a munkások kezdtek küzdeni azért, hogy munkabérüket ne természetben fizessék (Heller 1945), vagy a szegények azért, hogy ne természetben kapják a segélyt. Ismertebb és egyértelműbb példa a társadalombiztosítás története. A kiszámítható jövő, az ezt építő biztonságok a modern európai civilizáció tartozékai. Mégis, az ezt az igényt kiszélesíteni és lefelé terjeszteni óhajtó szándékok (mondjuk Bismarck Németországában) fentről indultak el, s a munkások gyakran tiltakoztak az új intézmény ellen, amely jövőbeni biztonságuk ígéretével amúgy is alacsony bérüket az adott pillanatban kurtította (Rimlinger 1974, Magyarországról Petrák 1978). A továbbiakban azonban ez a kollektív biztonság mindenkivel szemben megvédelmezendő vívmány lett. Némi hasonlóságot mutatnak ezzel a polgárjogi mozgalmak. A sokáig jogfosztottak számára csöppet sem magától értődő, hogy nekik is lehetnek jogaik. Am ha mégis eléri őket ez az igény, roppant fontossá, s további jogok követelésének eszközévé válhat. Valószínűleg nehezebb példát találni arra, hogy egy később általánossá váló civilizációs elem vagy igény 'lent' alakuljon ki, úgy, hogy annak formálásában nemcsak a hatalom, hanem még az értelmiség, azaz a szimbolikus világ specialistája sem vesz részt. A társadalomban leszorultak gyakran nemcsak a megfelelő kifejezési eszközöktől, a

'hang' továbbításának lehetőségétől, hanem még a megfosztottság tudatától is megfosztatnak.⁶

4. Ha a civilizáció lényege az, hogy közös normákkal, kommunikációval stb. lehessen egy társadalomban együtt élni, akkor a folyamatnak a *társadalom mind szélesebb rétegeit el kell érnie*. A különböző szerzők által vizsgált folyamatok többsége spontánul csak töredékesen érte el a társadalom egészét. Ezért amikor fontossá vált a társadalom egésze (amely periódus többnyire a nemzeti államok kialakulásához kötődik), akkor mindenütt szükség volt *civilizációs ágensekre*. Az egyházaknak és iskoláknak köztudottan mindig jelentős civilizátorikus missziójuk volt normák, kódok, viselkedési minták terjesztésében. *Tessedik Sámuel* például hosszan sorolja, hogy mi mindent kellene az iskolákban tanítani, s többek között azt teszi szóvá, hogy mily kevés 'történet eddig Magyarországon a falusi iskolabeli gyermekeknél a rend szerént való ételnek tanítása eránt' (Tessedik 1979:124). A modernizálódó Európában egy sor új intézmény kapcsolódott be e folyamatba, a különböző egyesülésektől, fraternitásoktól, szakszervezetektől (Kalb 1997) a gyárakon át a reguláris hadseregig és rendőrségig. A történet végtelen, itt csak érinthető.

Egyetlen korai példával szeretném megvilágítani e komplex folyamatot épp a termelés körül kialakuló civilizációs folyamat segítségével. Az első nagy paternalista kísérlet New Lanark volt, miután a 18. század legvégén *Robert Owen* vált a feltételeket alakító társtulajdonosá. Saját megoldandó feladatát ő maga így látta: „Abban az időben Skócia alsóbb osztályainál megtalálhattuk egy társadalmi közösség szinte minden bűnét, és igen kevés erényét. A lopás és orgazdaság volt rendes foglalkozásuk, a részegesség szokásuk, a kétszínűség és csalás megszokott mezük, a polgári és vallási lázongás napi gyakorlatuk. Csak abban voltak egységesek, hogy munkaadójukkal egyértelműen és mindenben szembeszéltek.”⁷

Ezt a 'csöcseléknek' látott embertömeget kellett tehát átgyúrni. A munkaadó dolgát többek között abban látta, hogy az ifjakba beleültesse 'a figyelem, gyorsaság és rendszeret szokásait'. Owen, ama korban még kivételként, mindezt nem lelki terrortal, vagy a munkafelügyelők fegyelmezési és büntető eszközeivel akarta elérni, de nem is az érintettek és szervezeteik révén, hanem mindenekelőtt filantrópiával, neveléssel és a körülmények változtatásával. Ezért vizsgálta, hogy '(M)elyek a legjobb megoldások, amelyek révén ezeknek az embereknek és családjuknak tisztas és gazdaságos hajlékot, táplálkozást, ruhát, szakmát, oktatást, munkát és vezetést lehet biztosítani?' (uo). Ezeknek az elképzeléseknek volt az első kísérleti terepe New Lanark. Az új szervezési-vezetési módszerek révén a munkások maguk tudták napi teljesítményüket figyelemmel kísérni. Ahogy Owen végig haladt az üzemeken, 'nem volt szükség sem verésre, sem durva szidalmakra, csak rá kellett nézmem a munkásra és a teljesítményjelző kockán a színre'. Az önellenőrzés és teljesítmény szerinti bérezés egyszerre fegyelmeztek és ösztönöztek. Betegpénztár, uzsorarák nélkül jó minőségű árukat forgalmazó üzlet, az alkoholizmus szankcionálása, s mindenek fölött egy egészen új nevelési rendszer alakították a falu és gyár életét. Az új 'iskolarendszer' 18 hónapostól 10–12 évesig fogadta a gyermekeket, liberális nevelési elvekkel, ének-és tánc tanítással, természetszeretetre nevelő, szabadban tartott foglalkozásokkal — s közben az anyák az üzemben munkát vállalhattak.

1816-ban nyitotta meg Owen 'Jellemformáló Intézetét', amely a szabadidő eltöltésének, az idősebbek továbbtanulásának színtere is lett.⁸ Mindez a kényszer, az ösztönzés, a hosszú távban is gondolkodó jellemformáló nevelés sajátos elegye. Egyszerre szolgálta a paternalista filantróp álmait és a gyáros gazdasági érdekét. Az én szempontomból jól értelmezhető olyan civilizációs erőfeszítésként, amely a felülről kiinduló, és a felső osztály számára (is) hasznos morált és

habitusokat kívánta az addig 'barbárokba' beplántálni, vagy azokat rájuk kényszeríteni — bizonyos feltételek alakításával.

5. A civilizációs ágensek működése végtelen változatosságú, s itt csak egy mozzanatot emelek ki, az erőszak kérdését. Sokféle erőszak van, mint a törvényes és nem törvényes fizikai kényszer, a gazdasági kényszer, a szimbolikus (pszichológiailag ható) erőszak. Azt hiszem, épp a két vagy három Európa (Szűcs 1983) közti különbségek megértésében érdemelne különös figyelmet, hogy mikor milyen volt a fizikai és a másfajta, első renden a szimbolikus erőszak szerepe a civilizatórikus elemek többséggel való elfogadtatásban, vagy rájuk kényszerítésében. A kétféle erőszak többnyire egymásba játszik, vegytisztán nem elválaszthatók.⁹ Mégis, a civilizációs erőfeszítésekben rejtőző relatív súlyuk koronként és intézményenként változott.

Számos civilizatórikus folyamatot a kiméretlen kényszer indított el elég arra utalni, hogy hogyan fogadtatta el Szent István a keresztény vallást a pogány magyarokkal. A szimbolikus tartalmak segítségével a fizikai kényszer (megyázó periódusok kivételével, amikor a hitben kételkedőket vagy azt megtagadókat olykor a legkegyetlenebb módszerekkel vezették vissza a helyesnek vélt útra) lassan átadta a helyét a szimbolikus erőszaknak, amelynek erőszak jellege úgy halványult, ahogyan a normák belsővé váltak. A normalizálódás és pacifikálás folyamata azonban több generációt igényelt és sosem volt visszafordíthatatlan.

A fizikai erőszaktól a szimbolikus erőszak felé való eltolódás folyamata valószínűleg két síkon, ha úgy tetszik, a *courte durée*-ben és a *longue durée*-ben is megfigyelhető. Egy-egy intézmény egy-egy adott 'civilizációs ciklusán' belül, mondjuk az iskolába vagy a katonasághoz bekerülők egy-egy adott csoportjánál a kemény eszközök lassan háttérbe szorulhatnak az engedelmességet kikövetelő más eszközökkel szemben (jóllehet 'végső' szankcióként azért megmaradnak), míg végül legalább egyes normák, magatartások második természetűé válnak. Hosszabb történelmi távlatban 'a civilizáció a *longue durée* maga'¹⁰, s legalábbis Európában nem csak a szokások kifinomulása figyelhető meg. Mint ha az utolsó évtizedekben egyre kevésbé fogadnák el a fizikai erőszak alkalmazását azokban az intézményekben is, amelyekben ezek használata sok évszázadon át legitim volt — például a gyerekek verése az iskolában, amely magától értődő nevelési eszközből lassan törvényileg tiltottá válik.¹¹ Jó lenne tudni, hogy ebben mi a szerepe 'nagyobb érzékenységünknek'; annak a felismerésnek, hogy az erőszak hosszú távon nemigen lehet hatékony; vagy talán annak, hogy a szimbolikus erőszak, a 'szelíd erőszak' olyannyira rafinált lett, hogy lassan még erőszak jellegét is sikerül elfelejtetnie, azt, hogy végső fokon valóban reális erőszokról van szó.

6. Az egész civilizációs folyamatnak mindezek után alapkérdése, hogy *hogyan jönnek létre a civilizációhoz való adaptációt lehetővé tevő feltételek azoknál, akiknél nem adottak a gazdasági és kulturális tőke szükséges minimumai.*

A feltételek egy része a társadalmi változások automatikus melléktermékeként kialakulhat. Benda példáját folytatva, a kereskedelem és ipar terjedésével az irástudás mind többek számára vált racionális gyakorlattá. A szegényebb rétegek helyzetének javulásával (már a XIX—XX. században) széles körhöz eljutottak a felsőbb rétegekre jellemző fogyasztási szokások — például a fehér kenyér, amely soká elérhetetlen privilégium volt (Braudel 1985).

Az automatizmus azonban nem mindig működik. Az induló források is, a képességek is minden ismert társadalomban egyenlőtlenül oszlanak el, s ha a dolgok a 'maguk útján', a társadalmi erőviszonyok mentén haladnak, a kimenetek sem lehetnek mások. Ezért elkerülhetetlen a kérdés, hogyan biztosíthatók a szükséges minimális források ahhoz, hogy egy-egy civilizációs ciklus 'végén' közeledjenek a feltételek és többek kapcsolódjanak be a jobban civilizáltak körébe.

Mint mondtam, nem tudom, hogy a civilizáció jó-e vagy rossz, s azt sem, hogy mennyit javít és mennyit ront rajtunk. Ám annyi valószínű, hogy egy adott társadalom uralkodó normáinak megfelelő 'jobb civilizáltság' azt is jelenti: az egyén jobban ismeri a játékszabályokat; jobban tud igazodni társadalmi elvárásokhoz; jobban el tudja magát fogadtatni; az adott lehetőségeket jobban ki tudja használni; és a változó feltételekhez jobban tud alkalmazkodni. Ez a fajta adaptálódás sem értelmezhető automatizmusként. Kivált gyors változások és csekély vagy nem jó tőkék esetén szakadék keletkezhet a feltételek és a habitusok változási sebessége között. Ilyen válság idején 'a szubjektív és objektív struktúrák közötti rutinná vált alkalmazkodás brutálisan szétrombolódik' (Bourdieu 1992:130). A ma itt hajléktalaná válók jelentős részénél ilyesmiről is szó van: sokaknak egyszerűen nincs lehetőségük sem arra, hogy jövedelmük gyors zuhanását más források mozgósításával ellentételezzék, sem arra, hogy a hirtelen és aránytalanul felszökő lakhatási költségeket valahogyan kezeljék. Nem tudnak lépést tartani a változásokkal. S amikor így kisodródna a történelmi időből, ez egyben a társadalomból való kiszorulásukhoz vezet.

Ha mindez igaz, akkor legalább egy értékelés megengedett: könnyebb élni és túlélni egy adott társadalomban, ha az egyén vagy csoport jobban 'civilizált', ha a társadalom jobban integrált. Ha a civilizációs folyamat sokakat nem, vagy csak részlegesen ér el, akkor a kimaradók óhatatlanul lent maradnak, vagy lecsúsznak. Ahhoz, hogy a fizikai és társadalmi életesélyek közötti távolságok vagy szakadékok ne nőjenek tovább, vagy épp csökkenjenek, már azon források elosztását is befolyásolni kellene, amelyek a feltételeket alakítják. Azokat a feltételeket, amelyek képessé tesznek a civilizációs folyamatba való bekapcsolódásra, s a megszerzett civilizációs elemek megtartására.

7. Végül csak alá szeretném húzni Elias figyelmeztetését arról, hogy a civilizációs folyamat nem egyirányú. Noha csak egy lábjegyzet erejéig, de Elias már megemlíti a harmincas években írt műben, hogy 'a civilizációs folyamat a külső veszélyek állandóan fokozódó korlátozásával zajlik. ... (ám) a civilizált viselkedés páncélja igen hamar szétpattanna, ha valamiféle társadalmi változás nyomán ismét akkora bizonytalanság, a veszélyek olyan kiszámíthatatlansága törne ránk, mint egykor...' (1987:832). A forradalmak, társadalmi kalamitások, háborúk, járványok, válságok és aztán egészen különleges módon a fasizmus, illetve bolsevizmus mindig a legkülönbözőbb de-civilizáló hatásokkal jártak.¹² E krízishelyzetek hatása, a pokol teljes elszabadulása azonban valószínűleg nem azonos azzal a lassabb felbomlási folyamattal, amellyel most találkozunk a világ.

A társadalmak egészét vagy egyes csoportjait érintő kataklizmákban — háborúban, földrengésnél — civilizáció egyes normái *mindenkinél* lepattanhatnak, mert a túléléshez betarthatatlanok. Elias említi a kés-villa használatának elterjedése kapcsán, hogy (az I. világháborúban) 'A lövészárokban a tisztok és

közkatonák újból késsel és a kezükkel ettek.' Ő ezt úgy magyarázza, hogy a 'veszélyeztettségi küszöb a kikerülhetetlen helyzet nyomása alatt viszonylag igen gyorsan eltolódott', s ez nyilván sok mindenre igaz. Ha nincs víz, senki nem tud megfürdeni. Ha az éhenhalástól csak az utcán elhullott lótetemek mentenek meg, mint Pesten 1945 tavaszán, akkor a magyar kultúrában elterjedt lóevéstől való idegenkedést mindenki le fogja küzdeni. Mindez — éppen, mert közös sorsról és közös gyakorlatról van szó — nem érinti a civilizációnak azt a lényegét, hogy segít együttélni egy adott társadalomban.

Más a helyzet akkor, amikor a civilizációs folyamat eredeti irányától lassan, fokozatosan kezd eltérni, az eredetitől eltérő irányba fordul, s tartóssá válik. Az ilyen felbomlások sem ritkák — elég a Római Birodalom bukására utalni. Engem itt és most csak az érdekel, hogy a ma tapasztalható folyamatok nevezzük globalizációnak, neo-liberális paradigmaváltásnak, posztmodern transzformációnak, vagy aminek akarjuk — értelmezhető-e civilizációs fordulatként, s ha van irányváltás, annak melyek a sajátosságai és következményei. Azt hiszem, hogy az új médiumokkal és informatikával összefüggő globális kulturális változások, amelyeket gyakran a tradicionális európai civilizáció romlásaként értelmeznek, még valahogyan beilleszthetők a fent leírt értelmezési keretbe. Amiben én a valódi és veszélyes váltást látom, az nem annyira a 'macdonaldosodással' függ össze. Az még akár egy közös, habár békésen differenciált kultúra része is lehet.

Az igazi baj az, hogy ez a folyamat *nem közös sors*. Nem mindenkit sújtó kataklizma, csak egyes — nem véletlenszerűen kijelölődő — egyének és csoportok sorsa. Az új paradigmában a civilizációs vívmányok már csak azoknak járnak vagy jutnak, akik meg tudják azt maguknak szerezni. A többiek az összetartó pántokon kívülre kerülnek. E 'többiek' pedig azok lesznek, akik legkésőbb kerültek be a civilizációs áramba, akiknél a feltételek még nem közeledtek eléggé a 'normához', akiknél nem volt elég idő, hogy a külső kényszerek bensővé váljanak. S ami lefoszlik róluk, vagy amitől kényszerűen megfosztódnak, az nem csak a külsődleges szokások halmaza, hanem az együvé tartozás tudata, s mindaz, ami normákban, viselkedésben, értékekben ezzel jár.

Az állam szerepe a civilizációs folyamatokban

Eddig szándékkal hallgattam arról, hogy van-e az államnak kitüntetett szerepe a civilizációs folyamatban. Hogy az összefüggés fontos, az természetesen nem saját ötletem. Eliasnál ugyan nem központi e kérdés, de nem elfelejtendő. Sok hasonló utalás mellett így ír: 'Egy csomó jelenbeli megfigyelés is erősíti azt a gyanút, hogy a „civilizált” viselkedés kiépülése a legszorosabban összefügg a nyugati társadalmaknak „államok” formájában történő szerveződésével' (Elias 1987:92).

Swaannál az összefüggés egyértelmű, hiszen a könyv egésze arról szól, hogy hogyan alakította az állam az oktatást, az egészségügyet, a jóléti ellátásokat (Swaan 1988). Elméleti keretének egyik fő pillére az, hogy kollektív kihívásokra a közösségek és intézményeik szociogenezisével alakultak ki válaszok, amelyek végül az egyéneket is, közösségeiket is alakították. „Az államalakulás, a kapitalizmus fejlődése, továbbá a városodás és szekularizálódás ezekkel együttjáró folyamatait adják e tanulmány magyarázó történelmi hátterét. Az egymással

való versengésben az államok bürokratikus hálózatokat építettek ki, amelyek az embereket adófizetőként, újoncként, diákként, pacienseként, ellátást igénylőként, választóként összekapcsolták, s így modern értelemben vett polgárokká formálták.” (Swaan 1987:2).

A civilizáció fentebb elősorolt ismérvei és feltételei mindezen előzményektől függetlenül is kényszerítenek arra, hogy fel- és elismerjük az állam szerepének szükséges voltát.

Amikor a *civilizációs ágensekről* volt szó, csak a következtetést kellett volna kimondanom. A hagyományosan legfontosabb szocializációs ágens, a család, nem adhatott át mást, mint saját kultúráját, ez pedig a korai hierarchizált társadalmakban élesen elkülönülő világokat jelentett. Az egyházak nem tudtak a modernítésre fölkészíteni. A spontánul építkező kisebb szerveződések, még ha 'nevelő' vagy civilizáló céljuk nyilvánvaló is, mint például az önszerveződő egyesületek, ugyanúgy nem jutottak el mindenkihez, mint az üzemek. 'Mindenkinek' a modern világban csak az állam juthat el. Nála összpontosulnak az ágenseket működtető források is, a kényszerítő eszközök többsége is, legyen szó fizikai, jogi vagy szimbolikus erőszakról. A bérmunkások státusát és méltóságát, végső soron egyenlő polgárrá válását például a *szabad munkavállalás* (azaz a piac) mellett a *munkajogok és protektív szociális jogok* biztosították, amelyek megszerzését az ugyancsak jogszerűvé vált szabad szervezkedés segítette. Mindeme jogokat az államnak kellett garantálnia.

Amikor azt a kérdést tettem fel, hogy hogyan közelíthetők a hatékonyabb diffúziót segítő *civilizációs feltételek*, a válaszhoz ismét az államra kellett volna hivatkoznom. Ez már nem csak a szabályozó vagy rendfenntartó állam, hanem az *újraelosztást társadalmi méretekben szervező intézmény*. Kétséggel lehet javakat a szegényebbek javára egyéni jótékonykodással, vagy szolidaritikus közösségek révén is átcsoportosítani. Ezek azonban sosem foghatnak át mindenkit, s hatékony átcsoportosításra kevés az erejük vagy akarataik, illetve az adakozók elemi érdekei mondanak ellent jelentősebb újraelosztó törekvéseknek. Az induló feltételek érdemleges módon nem közelíthetők, azaz a civilizációs munka nem lehet hatékony szabályozások, jogok, továbbá redisztribúció nélkül. A munkások nyomorúságos helyzete nem javulhatott a már említettek mellett olyan munkához kapcsolódó jogok — munkavédelem, munkaviszony szabályozása, 'megélhetési bérek' — kikényszerítése nélkül (Castel 1998). Az általános létfeltételek (út, víz, csatorna stb.), az oktatás, az egészségügyi ellátás nem érhetnek el mindenkit tisztas szinten elvonások és újraelosztás nélkül.

Az egyetlen jogokat biztosító és forrásokat osztó társadalmi szinten átcsoportosító intézmény a társadalom által erre felhatalmazott állam. A pozitív irányú (fentről lefelé áramló) újraelosztás persze csak lehetőség, nem következik be szükségképpen. És természetesen a jogalkotást és redisztribúciót az állam más célokra — saját hatalma erősítésére, az erősebb csoportoknak való kedvezésre, a társadalmi integráció és az átfogó civilizációs folyamat gyengítésére — is felhasználhatja. Ahhoz, hogy az állam a társadalom egészét *szolgáló* civilizációs ágensként működjön, *valószínűleg egy, az államot magát, illetve a politikai osztályt 'civilizáló' történelem kell*, amely kikezdetlenné teszi az erős jogállamiságot, a működő demokráciát, a hatékony civil kontrollokat.

Kicsit általánosabban fogalmazva, legkorábban a területszerző és területvédő katonai funkciók alakultak ki, s hamarosan követte ezeket a belső biz-

tonságot védő törvényhozói-jogi funkció, amely egyre inkább igyekezett az erőszak eszközeit monopolizálni.¹³ A mind bonyolultabb és szövevényesebb gazdasági és társadalmi működés egy sor közigazgatási, szabályozási, infrastruktúra-építő funkciót tett szükségessé. A kora kapitalizmussal növekvő és változó arcú szegénység a rendőri funkciók erősítését követelte ki, olykor kiegészítve ezt a szegénységet enyhítő feladatokkal.

Ahogy — többek között az élesedő verseny folytán — bonyolódott a munkamegosztás, s ahogyan ezzel mélyültek, intenzívebbé lettek az „emberi egymásrautaltság” láncolatai (Elias 1987:705 és köv.; Swaan 1988: több helyen), úgy került sor arra, hogy az állam is belépjen a civilizáló ágensek közé. Már utaltam arra, hogy az egyházi oktatás nem tudta követni a modernizálódó világ szükségleteit; hogy a gyár csak azokat érte el, akik üzemekben dolgoztak, s mellesleg távolról sem követte minden tőkés az oweni mintát. A sűrűsödő városok közegészségügye (a csatornázástól és vízellátástól a járványügyig) közbeavatkozást igényelt, mert a 'potyautasság' miatt másként nem volt megoldás. Az új kockázatok és új biztonságigények nyomán létrejöttek a társadalombiztosítási rendszerek, amelyek azután erősítették a hosszabb távú előre látásra, a jövő tervezésére hajló beállítódást. Végül pedig kialakult egy olyan szemlélet és szükséglet, ami a mindennapi élet biztonsága mellett a feltételek 'emberhez méltó' színvonalát is követelménnyé formálta.¹⁴ Ezzel a korábban olykor csak a szegények számára kialakított és szegényes intézmények köre szélesedett és színvonala javult. A civilizáló funkciókból így nőttek ki mindenkit átfogó, kollektív, kötelező és nemzeti intézmények (Swaan 1988), amelyek jóléti funkciója, integratív szerepe jelentőssé vált. *Az állami növekedési görbe felálló ága nagyjából az 1980-as években tetőzött.*

Az állami funkciók növekedésének folyamata Közép-Kelet-Európában is zajlott, ha sok tekintetben más módon és ütemben is, mint nyugaton. A hatás kiszélesedése az utolsó évtizedekben e régióban a korábbinál markánsabb, bár a nyugatinál sokkal problematikusabb volt — a szűkösebb források, a diktatórikus kényszerek, s nem utolsósorban a történelmi idő rövidege miatt. Annyit mégis merek állítani, hogy az államszocializmusnak legalábbis a mi régiókban a legegységesebb pozitív hozadéka a civilizációs szakadék csökkentése nyugat és kelet között, illetve a lent és fent valamelyes egymáshoz közelítése az országon belül.

Újabbán az állam visszavonulását szorgalmazó hangok mindenütt felerősödtek. Szűkülnek azok a források, s gyengülnek azok az intézmények, amelyek korábban a közös civilizációt próbálták építeni. A jelek szerint a mai társadalmak igyekezzenek a korábbi állami funkciókat kiváltani piaccal, önkéntes 'non-profit' szerveződésekkel, egyéni jótékonyssággal, vagy egyes funkciók családra visszahárításával. Csakhogy ezek ma épp úgy nem tudnak mindenkit átfogni, s épp úgy nem tudnak forrásokat hatékonyan átcsoportosítani, mint akkor, amikor az állam e funkciókba belépett. Sőt, a sűrűbb és komplexebb társadalomban még a korábbinál is kevésbé működnek a régi megoldások. *Az uralkodó ideológia viszont úgy működik, hogy természetesnek tűntesse föl a gyöngék kiszorulását azon forrásokból, amelyek révén korábban egy közös folyamat részesévé kívánta őket tenni.* Ezért igaz az, hogy a 'minimális állam' első renden a civilizációs folyamatot károsítja.

Az állami funkciók gyengülése némileg ellentmondásos. A civilizációs páncélok gyengülésével, a kiszorító folyamatokkal *ismét veszélyessé válik szegénység*. A jobb helyzetű csoportok, amelyeknek legtöbb a félténivalójuk, ismét kikövetelik az állami belső elnyomó, illetve erőszak funkció erősítését (amelynek szükségességét a globalizálódással járó félelmet keltő mozgások is legitimálják). Sőt, minthogy az adófizetésből fenntartott, mindenkit védő erőszakhoz túl sok adót kellene fizetni, az állam mellé bevonják a piacon vásárolt erőszakot. Az állami monopóliumok, így az elsők között megjelenő erőszakmonopólium első szakaszban való erősödését e monopólium gyengülése követi. Sorra megkérdőjeleződnek más állami monopóliumok is — a piac motorját, a versenyt állítva ezek helyébe. A tapasztalat azt sejteti, hogy nem minden monopólium társadalmi természete egyforma. Az bizonyos, hogy a monopóliumok társadalmi kontrollja mindig elengedhetetlen. Az azonban kérdéses, hogy megtörésük mikor és kinek használ. Az állami erőszakmonopólium megtörése például a jelek szerint egyértelműen az erőket erősíti tovább, a decivilizált erőszakhasználatot gerjeszti.

A minimális állam híveinek törekvései 'sikeresebbnek', azaz gyorsabbnak és határozottabbnak tűnnek Európa keleti, mint nyugati térfelén, de a nyomás mindenütt erős.¹⁵ Hatásai — nálunk inkább, mint nyugaton — már ma is érezhetők, s egy (alkalmasint súlyos következményekkel járó) decivilizációs folyamat bekövetkeztét vetítik előre.

Összefoglalás és következtetés

A XV—XVII. századtól kezdve (a kezdet országoként változó) az átalakuló gazdasággal, technikával, urbanizálódással, átalakuló környezettel és létfeltételekkel felületi és mélyebb változások sora indult el. Elias értelmezése szerint a többnyire a felső rétegekből induló impulzusok nyomán új szokások és érintkezési formák terjedtek. Átalakultak a kisebb és nagyobb közösségekhez, azaz a másikkal és másokhoz, valamint a térhez, az időhöz, a természethez és természetfelettihez való viszonyaink. A jövő például isten titokzatos rendelkezéséből az emberi tervektől is függővé kezdett válni. Az állami erőszakmonopólium a mindennapi életet (legalábbis az úgynevezett békeidőkben) pacifikálta. E változások lassan beszívódtak a személyiség mélyebb rétegeibe, a külső kényszereket belsővé alakítva.

Mindezt elfogadva mégis szembesülünk egy paradoxonnal. A civilizáció a társadalmi együttélést teszi lehetővé, azaz a társadalom egészéé. *Eluben mindenkié, ám 'magától' nem jut el mindenkéhez*. Terjedéséhez olyan feltételek kellene, amelyek eléggé hasonlóak a társadalom egyes rétegeinél ahhoz, hogy követhetővé, asszimilálhatóvá és racionálissá tegyék a többnyire fentről kiinduló gyakorlatokat. Általában azonban az automatizmusok kevesek a folyamat kiteljesítéséhez. Többnyire szükség van úgynevezett civilizációs ágensekre, amelyek a fizikai és szimbolikus erőszak valamilyen elegyével rákényszerítik a többségre azt, amit a hatalom az általa óhajtott együttéléshez elengedhetetlennek tart. A fizikai erőszak kevés a mély változások eléréséhez. A gazdasági erőszak kétélű. A leghatékonyabb a kifinomult és rafinált szimbolikus erőszak lehet. A nagy nehézség az: végül is honnan teremthetők források ahhoz, hogy azok a bizonyos, az adaptálást lehetővé és értelmessé tévő feltételek kialakul-

janak, megvalósuljanak. Ebben vált perdöntővé az állam és az állami újra-elosztás, illetve az integratív jellegű közös intézmények szerepe.

Ha ezek nincsenek, vagy ha egy bizonyos szint elérése után az erőfeszítések meggyengülnek és a források beszűkülnek, akkor a folyamat elakad, s előbb-utóbb visszajára fordul. Ez a ma még beláthatatlan decivilizációs veszély, a társadalom szétesése bentmaradókra és kirekesztettekre.

A decivilizáció első áldozatai a munka nélkül maradók, a hajléktalanná válók, a civilizálatlan, azaz deregulált munkaerőpiac új páriái, s mindazok, akik alacsony jövedelmük miatt nem juthatnak hozzá azokhoz a legegységesebb alapszükségletekhez — gyógyszer és orvosi ellátás, hajlék és annak fenntartása, legalább egy piacképes szakma elsajátítása —, amelyekért korábban részben vagy egészben a köz felelősséget vállalt.

Az ő le- és kiszakadásuk megváltoztatja a civilizáció egész arcát. A most már beszűkült, de norma-szabó társadalom számára mind feleslegesebbek és egyre gyűlöltebbek. Hogyan is válaszolhatnának hát másként kirekesztésükre, mint önfeladással, vagy azzal, hogy szembefordulnak a kitalálókkal? A nyomor új fenyegetései pedig 'odafent' kiváltják a köz- és magánerőszak új formáit. Az iskolákra, gyógyításra fordított pénzből az elnyomó szerveket kell erősíteni, börtönöket kell építeni. Ám a gazdagokat ez sem védheti meg teljesen, ezért gyengül az állami erőszakmonopólium, létrejönnek a fegyverhasználatra is jogosított magánrendőrségek. A sokasodó új szegényeket, hogy kirekesztésük legitímálható legyen, a hatalom bűnbakká teszi, s ebben a mechanizmusban tenyészik a rasszizmus és idegengyűlölet. Mindezzel gyengül a társadalmilag oly nehezen elsajátított tolerancia, idejétműltnak tűnnek az átfogó szolidaritások, s a civilizáltnak vélt társadalmak eljutnak oda, hogy ismét tagadják minden egyén méltóságra való jogát. Mindez pedig végső fokon az európai civilizáció feladásához vezethet, vagy olyan átalakulásához, amelynek már nem sok köze van a humanista európai álmokhoz.

JEGYZETEK:

- 1 Szép feladat lenne összevetni a történész Braudel és az inkább szociológus Elias forrásait. Mindkét esetben óriási a feldolgozott anyag, bár Braudelé, már csak a szélesebb téma miatt is, gazdagabbnak tűnik. Nem szisztematikus benyomásaim alapján még a hasonló témák esetében is a várhatónál sokkal kevesebb az azonos forrás, s a közös forrásokon más a hangsúly (például Erasmus 1530-ban napvilágot látott, ifjakat nevelő illemtankönyvének Eliásnál központi, Braudelnél marginális szerepe van). Elias késői sikerére utal, hogy Braudel az eredetileg 1979-ben megjelent munkában nem hivatkozik rá, azaz feltehetően nem ismerte az 1939-ben kiadott, de sokáig csak angolul lappangó művet.
- 2 Elias és Swaan egyaránt világossá teszik, hogy a civilizáció önkontrollt növelő hatásának gondolata természetesen Freudra épül. A szuper-ego nem csak az egyénhez kötődő jelenség, hanem egyike az egyént a társadalomhoz kapcsoló láncszemeknek. Freud expliciten állítja, hogy a civilizáció ára az egyéni szabadság valamilyen mértékű korlátozása. 'Az egyén szabadsága nem a civilizáció hozadéka. A civilizáció előtti világban sokkal nagyobb volt, jöllehet értéke abban az időben csekély volt, mert az egyén nem volt abban a helyzetben, hogy megvédelmezhesse. A szabadság a civilizáció fejlődésével fokozatosan korlátozódott, s az igazságosság azt követeli, hogy e korlátok mindenkire vonatkozzanak'. (Freud 1951, 59–60, magyarul némileg másként Freud 1982:359).
- 3 Hadd mellőzzem a civilizáció, kultúra, modernizáció fogalmak pontos definícióját. A legtudományosabb irodalomban is teljes a káosz e tekintetben, s a legnagyobb enciklopédiák gyakran keresztbe (szinte *idem per idem*) definiálnak. A nagy New Encyclopaedia Britannica, Macropaedia 1983-as kiadásában

- például a következő olvasható: with the advance of modernisation, at any rate the outcome will be a new world of civilization, heir to Western and non-Western cultures alike'. Mellesleg Freud hivatkozott művének címe németül *Das Unbehagen in der Kultur*, angolul *Civilization and its Discontents*, magyarul *Rossz közérzet a kultúrában*. Braudel, miután világméretben tekintette át kultúrák és civilizációk küzdelmét, azt írja, hogy 'Kultúrának olyan civilizációt nevezünk, amely még nem érte el érettségét, optimumát és nem biztosította fejlődését' (Braudel 1985:98).
- 4 Ilyen általánossági szinten nézve (egy) 'civilizáció akkor válik lehetségessé, amikor egy szilárd mezőgazdaság és technológia alapján gazdasági többlet keletkezik, amely lehetővé teszi városok és írásos kultúra létrejöttét' (New Encyclopaedia Britannica, vol.23). Braudel viszont épp a városok létrejöttében látja a különbséget civilizáció és kultúra között (Braudel 1987:48–49).
 - 5 Braudel 1985:210.
 - 6 Elias egy ritka 'ellenpéldája' arról szól, hogy nyugaton a társadalmi különbségek csökkenése során 'az alsó réteg jellemzői valamennyi rétegben elterjednek. Ennek tünete, hogy a nyugati társadalom dolgozó társadalommá vált; korábban a munka az alsó rétegeket jellemezte csak' (1987: 705). A példa érvényessége számtalan módon vitatható.
 - 7 Robert Owentől (1813) idézi Thompson 1980:859.
 - 8 New Lanark Conservation (1989), több helyről.
 - 9 Még a lászólag öncélú kegyetlen erőszaknak is lehet vagy van szimbolikus üzenete a 'többiek' megfélemlítése, egy magatartástól vagy meggyőződéstől való elrettentés stb. És a legszelidebb szimbolikus erőszak mögött is vannak végső, reális erőszak-szankciók: a legtoleránsabb iskola is előbb-utóbb eltávolítja a 'nem odavaló' tanulót.
 - 10 Maurice Aymard előszavából, Braudel 1987:17.
 - 11 Iskolakutatásaim miatt régóta érdekelt az iskolai büntetés. 1970 körül egy angol elemi iskola igazgatójától kérdeztem, mivel büntetik a gyerekeket. A világ legtermészetesen hangján mondta: 'hát botozunk' (caning).
 - 12 Most van keletkezében egy, a de-civilizáció kérdéseit középpontba helyező irodalom, amelyre itt csak utalhatok (Mennel 1990, Duclos 1993, Fletcher 1995).
 - 13 Hosszú idősoros és összehasonlítható állami költségvetési adatokat egyelőre csak Mannál (1996) találtam. A korai nemzetállam forrásainak általában alacsony szintjét az 1. táblázat, a katonai kiadások induláskor túlnyomó, később többnyire csökkenő szerepét a 2. tábla mutatja be.
 - 14 A 3. táblából világosan látszik, hogy e téren jelentős fordulat csak a II. világháború után, sőt, inkább a hatvanas évek után következett be.
 - 15 A 4. táblázat szerint a jóléti állam halálára vonatkozó sűrű állítások Nyugat-Európára nézve leginkább öncsalásnak, ha nem egyszerű hazugságnak vagy wishful thinking-nek tekinthetők. Az állami elvonások rendre 45–50% körül vannak. A szociális kiadások a növekvő nemzeti terméken belül arányukban alig változnak, enyhe növekedésre és enyhe csökkenésre egyaránt van példa. Ugyanakkor jelentősek a belső átalakulások, az irányváltásra irányuló tervek, ám ezek kimenete nehezen becsülhető előre a változó politikai klímában. A jóléti kiadásoknak az a radikális és katasztrofális csökkenése, ami Magyarországon 1989 óta bekövetkezett, s ami jóval nagyobb volt, mint a GDP csökkenése, Nyugaton nem követett politikai recept következménye (5. táblázat).

1. táblázat

Az összes önkormányzati kiadás a GNP vagy nemzeti jövedelem százalékában (központi és helyi költségvetés együtt). 1850—1910

Év (közelítően)	Ausztria	Franciaország	UK	Németország
1850	11	9	12	12
1900	15	16	14	14
1910	17	15	12	16

Forrás: Mann 1993:367

2. táblázat

A civil és katonai kiadások aránya a teljes állami költségvetésen belül

	Ausztria (kp)+		Porosz(Német)ó.		Franciaország		Nagy-Britannia	
	Civil	Katonai	Civil	Katonai	Civil	Katonai	Civil	Katonai
1780	28	51	8	84	24	33	7	66
1800	14	61	22	74	24	64	5	31
1830	35	33	50	34	47	30	18	28
1860	39	51	49	36	17	39	34	25
1890	39	19	25	78	32	34	37	36
1910	60	16	40	52	40	37	47	40

Forrás: Mann:373, kiemelt évek. Mann a táblát eredeti forrásokból állította össze, összehasonlítás céljaira átszámítva. A teljes költségvetést három tételre bontotta: civil, katonai, és adósságszolgálati csoportra. A civil kiadások ekkor elsősorban közigazgatást jelentenek.

3. táblázat

Államilag finanszírozott szociális szolgáltatások a GDP százalékában

Év (közelítően)	Ausztria	Franciaország	UK	Hollandia	Dánia	Németország
1900	-	-	0,7	-	1,0	-
1920	2.0	2.8	4.1	3.2	2,7	7.5
1940	2.3	5.1	5.3	4.4	4,8	11.1
1960	7.3	8.9	9.6	8.7	7.6	14.9
1975	10.8	9.2	15.0	17.2	24.6	20.8

Forrás: Flora 1983. I.:348-9. idézi Tilly 1995:121

Állami szociális kiadások a GDP százalékában							4. táblázat
	Ausztria	Franciaország	UK	Hollandia	Dánia	Németország	
Összes szociális közkiadás (transzfer és szolgáltatás)*							
1960	16	13	10	12	–	18	
1970	19	17	13	22	19	17	
1980	23	23	16	28	27	23	
Összes szociális közkiadás (transzfer és szolgáltatás)**							
1980	22	24	18	29	28	25	
1990	24	26	20	28	28	24	
1993	26	29	23	30	31	29	

Forrás: *OECD, 1994: 57–58. ** OECD 1996. 17–18

(A szociális közkiadások definíciója egy-egy kiadványon belül azonos, de folyamatos korrekciók miatt az időben némileg változhat, illetve a statisztikák pontossága nő.)

Szociális kiadások Magyarországon, 1989-1996					5. táblázat
(A kiadások tartalma nem teljesen azonos a nyugati országokéval)					
	1989	1991	1996	1996/1989	
Ártámogatás	2,6	1,8	0,7	23%	
Egészségügy	5,7	7,6	5,3	81%	
Oktatás, kultúra	7,0	9,3	7,7	96%	
Lakástámogatás	3,5	2,5	0,9	22%	
Munkanélküliség	0,0	0,7	0,7	-	
Nyugdíj	9,1	11,3	9,1	87%	
Segélyezés	0,3	0,9	1,6	464%	
Családtámogatás	4,0	4,6	2,2	48%	
Táppénz	1,2	1,3	0,5	36%	
Összesen, GDP %-ában	33,4	39,9	28,6		

Forrás: TÁRKI (1997)

IRODALOM:

- Arès, P.* (1973) *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Seuil.
- Benda Kálmán* (1978) A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának hazai történetéből*, Budapest: Gondolat, 1978. pp. 287—308. o.
- Bourdieu, P.* (1972) *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève: Droz
- Bourdieu, P.* and *L. J.D. Wacquant* (1992) *An Invitation to Reflective Sociology*. The University of Chicago Press.
- Braudel, F.* (1985) Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV—XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest: Gondolat.
- Braudel, F.* (1987) *Grammaire des Civilisations*. Paris Éditions Arthaud. (Első kiadás 1963.)
- Castel, R.* (1998) A szociális kérdés alakváltozásai. Ford. Léderer Pál. Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány és Kávè Kiadó
- Duclos, D.* (1993) *De la civilité. Comment les sociétés apprivoisent la puissance*. Éditions de la découverte, Paris.
- Elias, Norbert* (1939, 1969) *The civilizing process*. Vol II. *State Formation and Civilisation* Oxford/New York: Blackwell/Pantheon, (1982)
- Elias, Norbert* 1987. A civilizáció folyamata. Szociogenetikai és pszichogenetikai vizsgálódások. Gondolat.
- Elias, N.* and *J. L. Scotson* (1994) *The Established and the Outsiders*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Ferge Zs.* (1997) És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In: *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén*. Szerk. *Gombár Csaba—Hankiss Elemér—Lengyel László*. (Budapest: Helikon—Korridor)
- Fletcher, J.* (1995) *Towards a Theory of Decivilizing Processes*. *Amsterdams sociologisch Tijdschrift*, jrg.22. nr.2. október 1995. pp. 283—297
- Flora, P.* et al. (1983, 1987), eds. *State, Economy, and Society in Western Europe 1865—1975*. A Data Handbook. Frankfurt: Campus Verlag.
- Freud, S.* (1951) *Civilisation and its discontents*. London, Hogarth Press
- Freud, S.* (1982) *Rossz közérzet a kultúrában*. In: *Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Heller Farkas* (1947) *Közgazdaságtan*. II. kötet. (Reprint: Budapest. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1988.)
- Kalsh, Don* (1997) *Expanding Class: Power and everyday politics in industrial communities, The Netherlands, 1850—1950*. Durham and London: Duke University Press
- Marx, Michael* (1993) *The Sources of Social Power*. Vol. II. *The rise of classes and nation-states 1760—1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mennell, S.* 1990. Decivilising Processes: Theoretical Significance and Some Lines of Research. *International Sociology*, vol.5. no. 2. pp. 205—223
- New Lanark Conservation* (1989) *David Dale, Robert Owen and the Story of New Lanark*. Edinburgh: Moubray House Press
- OECD. 1994. *New orientations for social policy*. *Social Policy Studies*, no.12. OECD, Paris
- OECD 1996. *Social Expenditure Statistics of OECD Country Members*. *Labour Market and Social Policy Occasional Papers*, no. 17. OECD, Paris
- Owen, Robert* (1813) *A New View on Society and Other Writings*. Everyman edition.
- Petrák Katalin* (1978) *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Budapest: Táncsics Könyvkiadó
- Rimlinger, Gaston V.* 1974. *Welfare Policy, Industrialization in Europe, America and Russia*. New York: John Wiley.
- Swaan, A. de* (1988) *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Polity Press/Oxford University Press/New York. (Az oldalszámok az 1987. évi sokszorosított kiadást követik.)
- Swaan, A. de* (1990) *The Management of Normality. Critical essays in Health and Welfare*. London and New York: Routledge.
- Szűcs Jenő* (1983) *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető.
- TÁRKI* (1997 október) *Az állam szociális kiadásai Magyarországon 1988—1996 között*. Háttér tanulmányok a középtávú szociálpolitikai koncepcióhoz, 3. Kut. vez: *Tóth István György*, írta *Lelkes Orsolya*
- Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely* (1979) *A parasztlak állapotáról Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Thompson, E.P.* (1980) *The Making of the English Working Class*. Penguin Books.
- Tilly, Charles* (1990) *Coercion, Capital and European States, A. D. 990—1992*. Oxford UK., Cambridge US, Blackwell